

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA UNKP-18-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

GORCSA OSZKÁR
gorcsab@gmail.com
doktorandusz hallgató (SZTE BTK)

Szerb hadifoglyok Bihar vármegyében, 1914–1920

The Great Wars Serbian POWs in Bihar County, 1914–1920

ABSTRACT

The World War can be justifiably called the great seminal catastrophe of the 20th century, because the war that should have ended every further war, just disseminated the seeds of another cataclysm. From this point of view it is comprehensible why lots of historians deal with the named period. Numerous monographies and articles that deal with the destructing and stimulating effect of the Great War have seen the light of day. However, the mentioned works usually have serious deficiencies, as most of them deal only with the battlefields, and a small proportion deals with the question of everyday life and hinterland, and the ordeals of the POWs are superficially described. In case of Hungary, the more serious researches related to POWs only started at the time of the centenary. This is why we can still read in some Serbian literatures about the people annihilating endeavors of the „huns” of Austria–Hungary. My choice of subject was therefore justified by the reasons outlined above. In my presentation I expound on briefly introducing the situations in the austro–hungarian POW camps. Furthermore, the presentation depicts in detail the everyday life, the medical and general treatment, clothing supply, the question of the minimal wages and working time of the prisoner labour forces. Lastly, I am depicting the problem of escapes and issues dealing POWs marriage and citizenship requests.

KEYWORDS

Bihar County, POW, World War I, 1914–1920, escape

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Gorcsa Oszkár (2020): Szerb hadifoglyok Bihar vármegyében, 1914–1920. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 22–41. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Európa szupremáciájának és békés fejlődésének véget vető *Nagy Háború* máig ható és részben fel nem tárt következményeket hagyott maga után. Számos család maradt kenyérkereső nélkül, a születésszám Magyarországon egyes becslések szerint másfél milliós deficitet mutat,¹ családok hullottak darabjaikra, s a háború okozta nagy nélkülözés ideológiai és gazdasági változásokat is eredményezett.

Az első világháború száz éves centenáriumának apropója azonban újabb lehetőséget és lendületet adott arra, hogy történelmünk e fehér foltjait kiszínezzük. Ennek köszönhetően a sokáig elhanyagolt hadifoglykérdés előtérbe kerülhetett. A tanulmányom arra tesz kísérletet, hogy tudományos igénnyel, elsőként számoljon be a Bihar vármegyébe kivezényelt szerb hadifoglymunkások mindennapi megpróbáltatásairól, különös tekintettel a szökéseikről és azok körülményeiről. Teszem mindezt azért, hogy emléket állítsak az a mintegy százezer szerb hadifogly előtt, akik egy talán elkerülhető háború áldozataiként több évig raboskodtak távol a hazájuktól.

HADIFOGLYOK A DUALISTA MAGYARORSZÁGON

Az 1914. július 28-án kezdődő háború nem érte váratlanul a hadviselő feleket, hiszen a többség szinte csak ürügyet keresett egy háború kirobbantására. Ennek bizonyítéka az egymással ellentétes hatalmak szövetségi rendszerekbe történő tömörülése, valamint a véderőbe fektetett óriási pénzmennyiség is.² Tették mindezt egy gyors háborúban bízva. E téren a Monarchia vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf is osztozott II. Vilmos német császár azon véleményén, miszerint: „*mire a falevelek lehullanak, a katonáink visszatérnek*”.³ Ennek azonban az ellenkezője következett be, s akárcsak a többi hadakozó felet, így a dualista államot is váratlanul érte az Európát négy évig vérbe és vasba taszító háború. Ezt mi sem tükrözi jobban, mint a hadvezetés

¹ Hatos 2018. 37–38.

² A Monarchia a fegyverkezés terén a többi nagyhatalomhoz képest le volt maradva, még a nála kisebb Olaszország is többet költött a hadseregre.

³ Amikor a falevelek tényleg lehullottak. *Múlt Kor* 2008. 11. 11. https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak. Letöltve: 2018. január 24.

és a bürokrácia rögtönzése. Mindez a hadifogolykérdést vizsgálva is megállapítható, hiszen az 1914-től tömegesen érkező hadifoglyoknak kellett a saját barakkjaikat is felépíteni.

Az első hadifoglyok az ország területére 1914 szeptemberében érkeztek meg. Többségük orosz illetve szerb nemzetiségű volt, de a háború elhúzódásával és az újabb frontok megnyitásával ez gyorsan megváltozott. 1915-ben megjelentek az olasz, majd 1916-ban a román hadifoglyok is, de rajtuk kívül számos más etnikumot is megtalálunk a hátszországban. A statisztikák is sokatmondók, s a hadifoglyok létszámának dinamikus növekedésére hívják fel a figyelmet. 1917 januárjában 852.853 orosz, 97.712 olasz, 97.072 szerb, 38.327 román, 5595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1.092.055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. A következő évben, 1918. január 1-jén ez a szám már 1.309.394 hadifogolyra duzzadt.⁴

A témában vázolt szerb hadifoglyok megérkezése főleg a háború első két évére tehető. Dalibor Denda szerb történész véleménye – valamint a statisztikai adatok – szerint a szerb hadifoglyok három szakaszban érkeztek az ország területére. E szakasz utolsó pontja 1915/16 tele, amikor a Monarchia katonái német segítséggel megszállták a szávai kis királyságot.⁵

A foglyok elszállásolása és szállítása a felkészületlenség miatt komoly nehézségekbe ütközött. A beteg, sebesült foglyokat legtöbbször marhavagonokban utaztatták. Ezek a tényezők 1914-ben gyakori haláleseteket eredményeztek, s a helyzetet tovább súlyosbították a kiépítetlen táborok és az egészségügyi intézkedések hiányai is. A kritikus helyzetet a Monarchia számos kísérletezést követően 1916-ra tudta csak normalizálni.⁶

A BIHAR VÁRMEGYEI SZERB HADIFOGOLYMUNKÁSOK TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

Az első szerb hadifoglyok feltehetőleg 1915 nyarán érkezhettek meg Bihar vármegyébe, de a levéltári források szűkszavúsága miatt, a pontos dátum megállapítása jelenleg nehézségekbe ütközik. Bihar vármegye gazdaságát ismerve viszont tudjuk, hogy Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje volt, s a gazdasági növekedés fenntartása komoly munkaerőt igényelt, amit a vármegye lakossága gyakran nem tudott kielégíteni. Ezért a térség rákényszerült a szomszédos vármegyék munkásainak a szerződtesítésére. Ez különösen a mezőgazdaságra volt jellemző, de olykor a megyében folyó tekintélyes bányászat is megkövetelte a magasabb munkaerőlétszámot.⁷ Emellett ismerve a háború okozta komoly munkaerőhiányt a mezőgazdaságban, valamint ismerve a környező vármegyék, különös tekintettel a közeli Csanád vármegye munkaerő deficitjét, megállapíthatjuk, hogy a hadifoglyok legkésőbb 1915 nyarán érkezhettek meg a vármegyébe, feltehetőleg az aratás időpontjára.⁸

Bár a pontos létszámuk és megérkezésük időpontja homályba vész, a területi elhelyezkedésükről már több információval rendelkezünk. Ennek tárgyalása előtt azonban szükséges

⁴ RAUCHENSTEINER 2013. 807.; BLASSZAUER 2002.

⁵ DENDA 2015. 19.

⁶ MORITZ 2014. 242.

⁷ MUJACSICS 2004. 27–30.

⁸ A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanád vármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

kitérnünk a vármegyére vonatkozó 1910-es népszámlálási adatokra, valamint az ahhoz kapcsolódó hatósági törekvésekre is.

A vármegye lakosságának 56,57%-a⁹ magyar nemzetiségűnek vallotta magát, míg a fennmaradó etnikumok között megtaláljuk a 41,02%-os létszámot elérő románokat, továbbá a kis létszámú szlovákokat és németeket is.¹⁰ Az etnikai viszonyok ismeretében ki kell emelnünk, hogy a hatóságok rendeleteikkel igyekeztek megakadályozni a hadifoglyok vegyes etnikumú területre történő vezénylését, különösen szláv többségűekre.¹¹ A források tanúságai alapján elmondhatjuk, hogy az utóbbi tényező ugyan nem jelentett komoly veszélyt, hiszen a vármegye lakosságának csak töredékét alkották szlávok, szerbek pedig szinte nem is voltak közöttük. Románok viszont annál többen éltek a vármegyében, de ennek ellenére, vegyes nemzetiségi területekre mégis kerültek ki hadifogoly munkások. Mindezt a vármegye gazdasági helyzete követelte meg, hiszen hadifoglyok nélkül a vármegye gazdasága az összeomlás szélére kerülhetett volna. Ezért találunk hadifoglyokat Vaskoh,¹² Váradalpár,¹³ Cséffa és Tataros¹⁴ településeken is, ahol a lakosság etnikai viszonyait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a románok többségben voltak.¹⁵ Emellett megtaláljuk a szerb hadifoglyokat a következő magyar többségű településeken is: Ottományon,¹⁶ Fugyivásárhelyen,¹⁷ Biharnagybajomban,¹⁸ Felsődemán,¹⁹ Biharugrán,²⁰ Élesden,²¹ Nagyrábén,²² Nagyszalontán,²³ Nagyváradon,²⁴ Körösszegapátiban,²⁵ valamint Álmosd²⁶ és Zsáka²⁷ nagyközség településeinek a többségében is. Mindenképp hangsúlyozandó, hogy a további kutatás újabb településeket is hozzáadhat az eddig felállított listához.

⁹ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 282–296.; 581–590.; 827–831.

¹⁰ A szlovákok a lakosság 1, 31%-át tették ki, míg a németek a lakosság 0,56%-át.

¹¹ 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) In: *Belügyi Közlöny* 20 (1915/33) 661.

¹² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918. Hü. Jegyzőkönyv (kézirat)

¹³ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám); HIM HL 1. VH. 4348. d., 1086/1918.

¹⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1210/1918 Hfüt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.

¹⁵ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 282–296.; 581–590.; 827–831.

¹⁶ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü.

¹⁷ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918.

¹⁸ HIM HL 1. VH. 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6., Gyanté

¹⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. Felsődemna, 1918. július 25. Biharvármegye munkabizottságának. (1000. szám)

²⁰ HIM HL 1. VH. 4348. d. 947/1918 M. kir. VIII. számú rendőrkörlet Tárgy: Osztrovics Dragutin megszökött szerb hadifoglyról jelent a Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak, Nagyvárad

²¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

²² HIM HL 1. VH. 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábéről

²³ HIM HL 1. VH. 4349. d. I. N. Jegyzőkönyv mely felvetett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. fogolyörrel.

²⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. „Szabadság” Politikai Napilap Nagyvárad, Bizonyítvány. Nagyvárad, 1918. szeptember 10.

²⁵ HIM HL 1. VH. 4349. d. Nagyvárad, 1918. szeptember 12-én. Körösszegapáti.

²⁶ HIM HL 1. VH. 4349. d. 3068/1918 A hevesvármegyei Gazdasági Munkabizottsághoz beosztott tiszt, Eger, 1918. szeptember 11.

²⁷ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1289/1918 Hfüt. szám. Cs. és kir. hadifogolytábor parancsnokság, Nagyvárad, 1918. október hó 7.

A HADIFOGLYOK IGÉNYLÉSE

Először az 1914. évi 7.710 res. számú, rendelet szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét, majd ezt rövidesen követte az előnyösebb feltételeket tartalmazó 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet.²⁸ Ennek értelmében a „*munkaadó közhatóságot nem terheli a hadifoglyok élelmezése, munkadíja, hanem csupán az orvosi vizsgálatról, elhelyezésről és az oda- és visszazállítási költségekről kell gondoskodnia.*”²⁹ A rendelet kihangsúlyozta, hogy csak egészséges foglyokat lehet munkára kiadni.³⁰ A lehetőséggel számos földbirtokos élni is szeretett volna, de az igénylés bonyolult mivolta komoly akadályt jelentett számukra. A hadifoglyok iránti igényt a községi gazdasági munkabizottság elé kellett terjeszteni, ahonnan a kérvény a körjegyzőhöz, onnan pedig a fősolgabíróhoz került, de ezzel az eljárásnak nem lett vége. Innen a felterjesztés már megyei szintre, az alispán elé jutott, aki a honvédelmi miniszternek továbbította, s csak ez után juthatott el a tényleges rendeltetési helyére, a katonai parancsnokságok valamelyikéhez, amelyek a munkaerő felkutatásáért és kivezényléséért feleltek.³¹ A döntés meghozatalára az igénylő így gyakran egy-másfél hónapot is várakozni kényszerült.³²

A már így is bonyolult eljárási folyamatot a törvények és rendeletek folyamatos változtatása is nehezítette.³³

A helyzet szerencsére megoldódni látszott 1915. június 21-én, amikor a földművelésügyi miniszter felismerve az igénylés körüli nehézségeket, lehetővé tette, hogy a magánosok és községek távirattal és telefonon keresztül is igényeljenek hadifoglyokat az illetékes katonai parancsnokságtól, ha az egyeztetést követően a szükséges iratokat azonnal feladják postán. Október 8-án azonban a kiadási folyamat ismét változott, akárcsak a kiadható hadifoglyok létszáma is, ami tovább bonyolította a helyzetet.³⁴ Sőt ezt követően óvadékhoz kötötték a hadifoglyok kiadását. Ez az összeg községek esetében 20, magánosok esetében 30 koronát tett ki.³⁵

Mivel már gyakran az igények benyújtásának első pillanatában nyilvánvalóvá váltak a nehézségek, egyértelművé vált a módosítások szükségessége. A helyzet megoldására 1916 februárjáig kellett várni, amikor létrejöttek a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok, ami az igénylés területén egy bizonyos szintű centralizációt vezetett be.³⁶

A bizottság élén a törvényhatóság első tisztviselője állt.³⁷ Számos feladata közül a legfontosabb „*a hadifoglyok munkájának a polgári hatóságok hatáskörébe eső*” ügyeinek az intézése, valamint a „*katonai munkásosztagok és a katonai lovak kiadásánál a később kiadandó rendelet szerinti közreműködés.*” Az alispán feladata a bizottság tagjainak a kinevezése is, viszont a kinevezés előtt kötelessége

²⁸ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: *Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban MRT), 1915, 244–245.*

²⁹ Uo. 245.

³⁰ Főleg mezőgazdasági munkára lehetett őket igényelni.

³¹ Csanád vármegye esetében a Temesvári Katonai Parancsnokság volt az illetékes.

³² GÁL 1987. 14–15.

³³ 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT 1915, 1244–1249.*; 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT 1915, 1249–1254.*; GÁL 1987. 15.

³⁴ MNL CSML ML V. 72. C. 807. 12204/1915

³⁵ GÁL 1987. 15–16.

³⁶ GÁL 1987. 16.

³⁷ Alispán, vagy polgármester.

az „erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő” véleményének a meghallgatása. A katonai és fegyelmi ügyek intézésére „a katonai igazgatás egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki kizárólag a katonai hatóságoknak van” alárendelve.³⁸

A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejötteinek egyik legelőnyösebb oldala, hogy „... a hadifoglyok elszállásolását, élelmezését, a velük való bánásmódot és általában a szabályzat pontos betartását ellenőrzi...” továbbá „a hadifoglyok részére szükséges ruházat, cipők és takarók megszerzésénél közreműködik” s a „hadifoglyok tekintetében előírt óvadékok átveszi, kezeli, kiutalja...”³⁹ A bizottságoknak jogukban állt a munkaadók, s ezzel a hadifoglyok iránt tanúsított bánásmód ellenőrzése is. Az utóbbit nagyban megkönnyítette, hogy a foglyokkal kapcsolatos katonai jelentések is a törvényhatósági munkabizottsághoz kerültek.⁴⁰ Bihar vármegyében a hadifogly ügyeleti tiszt pozícióját Jancsovics Jenő töltötte be.⁴¹

A FOGLYOK MUNKÁJA ÉS MINDENNAPJAIK

A szerb hadifoglyok munkahelyét Bihar vármegyében általában a szántóföldek képezték, ugyanakkor az ipar folyamatos fejlődése, valamint az elhúzódó háború megkövetelte a foglyok e területen történő alkalmazását is. Így soraikban találunk bognárként foglalkoztatottakat,⁴² cipészeket,⁴³ de a város foglalkoztatásában lévő postakocsisokat is.⁴⁴ Emellett a dinamikus fejlődő, 1913-ban bejegyzett *Laszky Ármin Részvénytársaságnál* is foglalkoztattak szerb hadifoglyokat.⁴⁵ A nyomda fontosságát jelzi, hogy 1903 és 1920 között itt nyomtatták *Biharvármegye Hivatalos Lapját*. Ebben a feltörekvő nyomdában találjuk meg *Szibinkics Milán* [sic!] szerb fogolymunkást, aki 1917. június 24-e óta betűszedőként itt töltötte fogságát.⁴⁶ Továbbá jelentős számú fogolynak adhatott munkát a *Magyar Aszfalt Részvénytársaság*,⁴⁷ valamint a *Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság*⁴⁸ is, hiszen a bihari fejlődő építőipar sem engedhette meg

³⁸ 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye IV*, 2441–2446.

³⁹ Uo.

⁴⁰ A szökésekről, a hadifogly létszámról, munkakörülményekről esetleg betegségek bejelentéséről is szó volt, s emellett az orvosi vizsgálatok és halálesetek kivizsgálása is a munkabizottságok hatáskörébe tartozott. Továbbá a hadifoglykimutatások is ide futottak be.

⁴¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. IN Tekintetes Jancsovics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének

⁴² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 hfüt. szám; HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. 1918. augusztus 10.

⁴³ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

⁴⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. Nagyvárad város rendőrsége (Központ) Jelentés, Nagyvárad 1918. július 14.

⁴⁵ Laszky Ármin 1915-ben halt meg.; http://epa.oszk.hu/00100/00181/00110/EPA00181_varad_2015_05_1542_2.htm

⁴⁶ HIM HL 1. VH. 4349. d. „Szabadság” Politikai Napilap Nagyvárad, Bizonyítvány. Nagyvárad, 1918. szeptember 10.

⁴⁷ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1210/1918 Hfüt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.; HIM HL 1. VH. 4349. d. 1918. aug. 17. 5679. sz. irat.

⁴⁸ HIM HL 1. VH. 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

magának a munkaerő kiesést.⁴⁹ Emellett találunk szerb hadifoglyomunkásokat a *Pannonia Kender és Lenipar Részvénytársaságnál* is.⁵⁰

A hadifogolyügyeleti tiszthez befolyó jelentéseknek köszönhetően tudjuk, hogy a megyében az 1918-as év folyamán 2526⁵¹ hadifogoly volt foglalkoztatva.⁵² Sajnálatos módon a jelentés keletkezésének pontos dátuma ismeretlen, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Véleményem szerint a nyári aratási munkálatok követelték meg a legnagyobb munkaerőt, valamint az a tény, hogy a hadifoglyok többségét 1916–1918 között már csak ritkán utaztatták más megyékbe⁵³ azt sejteti, hogy a Bihar vármegyében szolgálatot teljesítő hadifoglyok létszáma a háború utolsó két évében többnyire a fentebb említett létszámnak felelt meg. Fontos kiemelni, hogy a foglyomunkások stabil és mobil osztagokba voltak beosztva. A stabil osztagban lévők főleg az iparban, illetve a hadseregnek, valamint magának a vármegyének teljesítettek szolgálatot, míg a mobil osztagok fő feladata a mezőgazdasági illetve erdészeti munkák ellátása volt.⁵⁴

Az említett hadifoglyoknak kétségkívül nehéz sorsuk lehetett, de az élelmezést és a fizetést figyelembe véve, mégis jobban jártak, mint a hadifogolytáborokban maradt sorstársaik, hiszen többek között az egyhangúan eltöltött nappalok⁵⁵ komolyan megviselhették a már így is sok megpróbáltatást átélt embereket. Fontos kiemelni, hogy a munkahelyeknek a forgalmas településektől a lehető legtávolabb kellett esniük, hogy ezáltal minimálisra csökkenjen a civil lakossággal történő érintkezés lehetősége.⁵⁶ Ennek ellenére a konfliktusok nem mindig voltak elkerülhetők. Egy budapesti jelentés például arról számol be, hogy az utcai csöcselék az örök tétlenkedése miatt sértegette és kigúnyolta a hadifoglyokat. Az ilyen esetek elkerülése végett rendelte el a honvédelmi miniszter a foglyok biztonságát fenyegető egyének eltávolítását a kritikus helyszínekről. Ennek logikai hátterét abban kereshetjük, hogy „*a hadifoglyok az őket hatalmában tartó állam törvényeinek védelme alatt álló egyének*”,⁵⁷ akik biztonságát az állam hivatott biztosítani.⁵⁸

Mindenképp hangsúlyozandó, hogy a hadifoglyok munkaideje maximum napi 12 óra lehetett, s csak komolyabb termelési fennakadások esetén lehetett elrendelni a vasárnapi munkát. Amennyiben ez szükségesnek mutatkozott, a vasárnapi munkáért már magasabb bérekre lettek jogosultak. Sajnálatos módon azt nem tudjuk, hogy a belügyminiszter e szabályozását a munkáltatók mennyire vették figyelembe. A törvényszegőkkel szembeni komoly szankciók⁵⁹ viszont arra engednek következtetni, hogy amíg a rendes bérezés megoldhatóan bizonyult, senki sem

⁴⁹ MUJACSICS 2004. 30.

⁵⁰ HIM HL. 1. VH. 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6, Gyanté

⁵¹ A nemzetiségi adatokra lebontott statisztika ismeretlen.

⁵² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

⁵³ GÁL 1987. 47–49.

⁵⁴ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

⁵⁵ A nemzetközi gyakorlatnak, valamint a konvencióknak megfelelően a tiszteket tilos volt munkára beosztani.

⁵⁶ MIKLÓS 2012.

⁵⁷ HIM HL. 1. VH. 4410. d. 342066. szám/15/a –1915

⁵⁸ HIM HL. 1. VH. 4410. d. 342066. szám/15/a –1915

⁵⁹ A hadifoglyok meglopása, valamint a higiéniai viszonyokra vonatkozó rendeletek figyelmen kívül hagyása komoly pénzbírságot vont maga után, s még a hadifoglyok elvonását is eredményezhette.

mert ellenszegülni.⁶⁰ Továbbá a szerb hadifoglyoknak lehetőségük volt a fontosabb vallási ünnepek megtartására, sőt a hadügyminisztérium 44509. sz. rendelete egyenesen tiltotta a nagyobb ünnepnapokon történő munkavégzést. Ezt tükrözi a rendelet következő sora is: „*görög katolikus és a görög keleti (ortodox) vallású hadifoglyok január 6-án délután, továbbá január 7-én és 8-án, valamint 19-én minden munka alól felmentetnek.*”⁶¹

A hadifogoly munkásosztagok mindennapjait leginkább az alacsony bérek nehezítették meg. Ez az összeg kezdetben ötven fillért⁶² jelentett, amit a munkamorál növelése érdekében kifizetett bérpótlék egészített ki. Így a teljes kifizetett összeg nyolcvan és száz fillér között mozgott. Az ország egyre romló gazdasági helyzete viszont nem tudott lépést tartani az inflációval, így a munkabér 1918-ban is azonos szinten maradt, habár a pénz vásárló ereje eddigre jelentősen csökkent. Erre gondolhatott a szerb nemzetiségű Gyorgyevics Trifun [sic!] fogolymunkás is, amikor a következőt ecsetelte a hadifogoly ügyeleti tisztnek: „*nem tudok élni 80 fillér napi fizetéssel.*”⁶³

A MINDENNAPOK

A hadifoglyok mindennapjait érintő kritikus pontot a szállás, az ételmezés illetve az egészségügyi ellátás problémaköre jelenti. A legkritikusabbaknak a szerb történészek mondhatók, akik szerint a Monarchia szándékosan éhezette a szerb fogolymunkásokat, hogy azok mielőbb meghaljanak, s így csökkenjenek az ételmezési költségek.⁶⁴ Ezt az álláspontot komoly kritikával kell kezelni, hiszen a levéltári források árnyaltabb képet festenek. Az ilyen helyzetek kiküszöbölése végett követelte meg 1916-tól a hadifogolyügyeleti tiszt az örkíséretparancsnokoktól a reggeli jelentések megírását, amelyben be kellett számolni a hadifoglyok étkezéséről, ruházataról, orvosi- és ruhavizsgálatok megtartásáról, valamint szökésekről. A háború elhúzódásának nem várt következménye viszont a fentebb vázolt szabályozások, törvények, illetve rendeletek betartását nagyban nehezítette. Mindezt a hadifogolyügyeleti tiszthez befutó iratok is bizonyítják.⁶⁵

A hadifoglyokkal kapcsolatos komoly szabályzások már 1914-ben megkezdődtek, s ezek végig kísérték a háború teljes időszakát. Bihar vármegyéből e téren 1916-ból származik az általam fellelt első forrás, amely a foglyok szálláshelyéről rendelkezik. A következőket írta elő:

„*A szállásnak olyannak kell lennie, hogy a hadifoglyok egészségét és munkaképességét minden körülmények között biztosítsa. [...] A szállásul kijelölt helyiség[nek] szellőztethetőnek és fűthetőnek kell lennie... Tilos a puszta padlót vagy kőpadlót a hadifoglyoknak fekhelyül kijelölni. [...] Minden hadifoglyot megillet egy szalmazsák vagy fekhelynek elegendő szalma és egy fejpárna... azonkívül minden embernek egy-két takaró is jár. Gondoskodni kell továbbá kifogástalan ivóvízről, valamint a mosás-, mosakodás-, és fürdéshez szükséges vízről.*”⁶⁶

⁶⁰ MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916.

⁶¹ MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916.

⁶² Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

⁶³ HIM HL I. VH. 4349. d. 4850. Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁶⁴ Đuković 2002. 101.

⁶⁵ HIM HL I. VH. 4410. Hadifogoly ügyek fond.

⁶⁶ HIM HL I. VH. 4410. d. 4330–eln. Mg. b./916–III/6

A forrásrészletből kiderül, hogy a fogoly munkásokat az idénymunkásokhoz hasonlóan üres pajtába, istállóba vagy más nagyobb befogadóképességű épületben helyezték el. A rendelet alátámasztja azon véleményemet, miszerint az ország többi területén is hasonló helyzet uralkodott, hiszen Somogy illetve Csanád vármegyékben is hasonló helyzetről adnak hírt az iratok. Szinte mindenhol igyekeztek a padlót szalmával borítani, s a helyzeten csak a zord, hideg telek rontottak, hiszen bár a hadvezetés kötelező jelleggel előírta a szálláshelyek fűtését, kezdetben, az épületek egy részében ez nem volt megoldható.⁶⁷ A források hiánya sajnos nem teszi lehetővé a Bihar vármegyei szálláshelyek helyzetének tüzetesebb vizsgálatát, de mivel ezzel kapcsolatos panasz – az eddig feltárt források szerint – nem érkezett be a hadifogolyügyeleti tiszthez, így feltételezhetjük, hogy a hadifoglyok szállása körül nem merültek fel komolyabb gondok. Ezt az álláspontot a további kutatások módosíthatják.

Az élelmezésről, illetve az egészségügyi helyzetről sokkal több forrás áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy a járványok elterjedésétől való félelem miatt a politikai vezetést komolyan foglalkoztatta a foglyok egészségügyi állapota. Ezért 1915-től kötelezővé tették a hadifoglyok kivizsgálását, amit az 550/1914. M. E. számú rendelet csak nyomatékosított.⁶⁸

Bihar vármegyében e téren valóban komoly hiányosságok mutatkoztak. Kárpáti Ferenc munkaadóról pl. 1918. augusztus 26-án panasz érkezett a hadifogolyügyeleti tiszthez, miszerint „*11 hónapja nem igényelt fehérműt hadifoglyának, akit ezt követően be akar vonultatni, mint fölöslegget.*”⁶⁹ Ezért a hadifogolyügyeleti tiszt tájékoztatta, hogy csak akkor veszi át, ha már igényelt neki és meg is kapta a kért fehérműket.⁷⁰ Azt, hogy Kárpáti Ferenc megúsza a komolyabb szankciókat, csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a foglya olasz nemzetiségű volt. Ez azért fontos, mert a Monarchia az olaszokat szöszegőknek titulálta, hiszen a háború előtti szövetségesből a háborúban ellenség lett. Ezt alátámasztja az *Ad. K. M. 49468./10.* számú rendelet is, mely szerint:

„...*Ha az orosz és szerb tiszteket hivatkozott szabályok keretén túlmenő tiszteletben és bánásmódban részesíteni lehet, ennek oka abban rejlik, hogy Oroszország és Szerbia mindenkor nyílt ellenségeink voltak és így hadifogságba jutott tisztjeiktől nem lehet megtagadni a társadalmi egyenrangúságot.*”⁷¹

A forrásrészletből azonban az is kiderül, hogy ahol lehetett, a szerb foglyoknak igyekeztek jobb körülményeket biztosítani, különösképpen a hadifogolytáborban maradó tiszteknek. Az utolsó háborús év vége felé közeledve azonban előfordult már olyan eset is, amikor a kötelező kétheti orvosi szemlére a hadifoglyokat nem vitték be a városházára. Ezért a hadifogolyügyeleti tiszt utasította az előjáróságokat, hogy intézkedjenek az orvosi vizsgálatokról, vagy pedig személyesen fogja elrendelni azokat.⁷²

Az esetenkénti rossz ellátás miatt szökések is előfordultak. Ilyen eset történt meg Nagyrábén is, amikor két szerb fogoly munkás megszökött. A jelentés szerint a szökés valószínű oka a következő:

„*a foglyok ruházatának elrongyolódása, amelynek pótlását a zalaegerszegi cs. és kir. fogolytábor parancsnokságáról eredménytelenül kértem, valamint az élelmezés fogyatékosága,*

⁶⁷ GÁL 1987. 57–58.

⁶⁸ 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: HKTRGY IV, 2441–2446.

⁶⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Nagyvárád, 1918. augusztus hó 6. Kárpáti Ferenc úrnak

⁷⁰ Uo.

⁷¹ HL VHI. 1213/1915 4406-os doboz (melléklet)

⁷² HL 1.VH. 1000/1918 szám (IN) 1918. július 29. Az előjáráságnak. 4348. doboz

amely elég bőséges és tápláló, de felette egyhangú. Az élelmezés hiányát ittlétük alkalmával a hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak dr. Morics Ernő vármegyei főorvos úrnak, dr. Hezz járási orvos úrnak és dr. Afhasz körorvos úrnak esetről esetre jelentettem, s azok az uradalmi igazgatóságot szigorúan utasították különösen főzelékfélék beszerzésére, de mivel az uradalom terményei a szárazság miatt kipusztultak, a piacon beszerezni nem tudja, a vármegyei Alispán úrhoz fordultak a ... tápszerek kiutalása végett, eddig eredménytelenül.”⁷³

1918 végére a helyzet tovább fokozódott. Botej Miklós népfelkelő fogolyör 1918. szeptember 21-i jelentése szerint „a Magyar-Német Rt. erdőspatai gazdaságban /Nagyszalontán/ hadifoglyok ruházata, fehérneműje használhatatlan állapotban van, sőt némely fogolynak fehérneműje egyáltalában nincs, munkaadó mindezeokról gondoskodni nem akar.”⁷⁴ Mindez feltételezhetően komoly szankciókat vonhatott maga után, de mivel a forrásanyagaink hiányosak, így egyelőre képtelenek vagyunk az ügy további fejleményeire választ adni. Egy úgyszintén 1918 szeptemberi kérvény alapján Nagy Józsefnél, a nagyszalontai szolgabírónál lévő szerb fogolymunkás, Gyorgyevics Trifun [sic!] sem kapott a munkaadójától ruhát, valamint lábbelit sem.⁷⁵

Bár a források csak az 1918-as év történéseiről hordoznak számunkra értékes információkat, mégis nagyon tanulságos a mondanivalójuk. Egyértelműen kiderül, hogy 1918-ra sem a hadvezetés, sem a hadifogolytáborparancsnokság, de még a munkaadók sem engedhették meg maguknak a hadifoglyok újabb ruhákkal történő ellátását, s a helyzet a háború végéhez közeledve egyre csak fokozódott, aminek következtében egyre több szökés is előfordult a vármegyében.

A SZÖKÉSEK

A szökésekről szintén csak az 1918-ban keletkezett források tanúskodnak, mivel a korábbi évek anyagainak a holléte jelenleg ismeretlen. Ugyanakkor, mivel ismerjük a szökésekkel kapcsolatos rendeleteket, megállapíthatjuk, hogy a szerb hadifoglyok szökésére 1916 júliusáig feltehetőleg ritkán került sor. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ezt megelőző évben a kézre kerített hadifoglyokat visszaküldték a hadifogolytáborokba. Ezt a 102.831/1915. B. M. sz. rendelet szabályozta.⁷⁶ Ezt követően azonban megszűnt az előző évi kockázat, a hadifoglyokat a szökést követően már nem a fogolytáborokba, hanem a szökés helyszínére kísérték, ahol tovább folytathatták munkájukat. Ennek következtében a szökéseknek már nem volt komoly tétje. Ezzel magyarázható az általam elemzett szökések magas száma is.⁷⁷

A szökések 1918 nyaratól⁷⁸ váltak komoly problémává a vármegyében. Ezt alátámasztja a következő jelentés is: „Tisztelettel közöljük, hogy f. hó 8-án dernai telepünkről Stojlovics Zsivan V/186, Sztojanovics Demetri VII/475, Goics Petár I/82, Gyurics Dobreszin XVII/548, Jankovics

⁷³ HIM HL I. VH. 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábérről

⁷⁴ HIM HL I. VH. 4349. d. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. fogolyörrel. I. N

⁷⁵ HIM HL I. VH. 4349. d. 4850, Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁷⁶ 102.831/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1532.

⁷⁷ GÁL 1987. 76.

⁷⁸ 1916 nyaratól egyre több hadifogoly próbálkozott a szökéssel.

Ljubimir I/4215, Bimbasics Emil – szerb fogolyok megszöktek. – A szökést micskei csendőrségnek rögtön jelentettük, úgylátszik még eddig nem fogták el.”

1918 szeptemberében Biharugrán újabb szökésre került sor. „*Neumann Zsigmond oláhszentmiklósi lakostól folyó hó 16-án Osztrovics Dragutin [sic!] 19 éves nagymegyeryi cs. és kir. hadi fogoly táborba [sic!] tartozó szerb hadifogoly megszökött.*”⁷⁹ A szökés okáról a források nem nyújtanak felvilágosítást, mivel a rendőrkerületi beszámoló alapján a „*fenti hadifogoly megszökéséért a megejtett nyomozás szerint senki felelősségre nem vonható, mivel bánásmódjuk élelmezésük és elszállásolásuk a hadifogoly munkások kiadásáról szóló szabályzat értelmében betartottak.*”⁸⁰

A szökések októberben is folytatódtak. 1918. október 20-án Élesdről a Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaságtól a következő foglyok szöktek meg: Varniosics Pavits [sic!], Gaics Gvozdan [sic!], Triponics Szava [sic!], Stanojevics Stanimir [sic!], Mitrovics Alexander [sic!], Nikolics Cvetko [sic!], Stankovics Alexander [sic!] és Schenerovits Joca [sic!]. A forrás a szökés okát nem részletezi.⁸¹

A vármegyében az utolsó szökésre közvetlen a világháború vége előtti napokban, november 2-án került sor. „*Tomits Milutin [sic!] 7 sz. Gyutrics Milorád [sic!] 17i sz. Bogrojon Miletics [sic!] 5255 sz. Gyorgyevics Alexandar [sic!] 187 sz. Sztojkovits Alexander [sic!] 12. sz. Petrovics Dragutin [sic!] és Neidán Páncsity [sic!] szerb hadi foglyok munkaadójoktól folyó hó 2-án megszöktek.*”⁸²

A szökések többsége sikertelennek bizonyult. A sikertelenségéhez az is nagyban hozzájárulhatott, hogy a 2.856/1915. B. M. sz. rendelet a megszökött hadifoglyok előkerítőit megjutalmazta 10–25 koronával.⁸³ A hadifogolytáborparancsnokságok is tettek lépéseket a szökések csökkentésére. Ezért rendelte el a Cs. és kir. hadifogolytábor letétkezelősége, hogy a „*hadifoglyoknak munkadíj és magánletéjéből összesen 10 naponként több, mint 25 korona készpénz nem fizethető ki.*”⁸⁴ Ez érthető is, hiszen ennyi összeggel a hadifoglyok külső segítség nélkül nem juthattak messzire.

A kézre kerített hadifoglyokat, bár mint fentebb említettük, a munkaadóikhoz küldték vissza, de a szökésüket mégis szankcionálni kellett. Ennek a legáltalánosabb módja az elzárás volt. Ezt az állítást alátámasztja az orosz nemzetiségű Duninsky Semion [sic!] esete is, akit 14 napi elzárással fenytettek meg.⁸⁵ A szökevényekkel szemben más fenytési módszer alkalmazásáról a források említést nem tesznek.

⁷⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 947/1918 M. kir. VIII. számú rendőrkerület Tárgy: Osztrovics Dragutin megszökött szerb hadifoglyról jelent a Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogly ügyeleti tiszt úrnak Nagyvárad

⁸⁰ Uo.

⁸¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

⁸² HIM HL 1. VH. 4348 Reggeli jelentés Nagyszántó, 1918 nov. 3.

⁸³ 2.856/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1531.

⁸⁴ MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917.

⁸⁵ HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) IN, 1918. október 16. Nagyvárad

BÜNTETÉSEK

A szerb hadifoglyok esetében a szerb történészek számos fenyítési módot említenek meg. Ilyenek a botozás, gúzsba kötés és kikötözés, akasztás, ételmegvonás, többhetes elzárás.⁸⁶ A források ezt többnyire nem támasztják alá. Bihar vármegyében az alábbi fenyítésekről tájékozódhatunk: elzárás,⁸⁷ több napos szigorított bört, ⁸⁸ valamint halálos ítélet.⁸⁹

A halálos ítéletek végrehajtásáról a honvédelmi minisztérium a következőképpen rendelkezett:

„Ő császári és apostoli királyi Felsége legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott, hogy valamely hadifogoly ellen hozott halálos ítélet végrehajtása előtt a Legfelsőbb elhatározás kikéressék.

E legfelsőbb elhatározás folytán a hadseregfőparancsnokság fenntartja magának az ellenséges államoknak, a fegyveres erő és csendőrség hatalmában levő hadifoglyai ellen a rögtönítélő eljárás során hozott halálos ítéletek megerősítésének jogát.

Ennélfogva a hadrakelt seregnél... úgy a rendes, mint a rögtönítélő eljárás során az ellenséges államok hadifoglyai ellen hozott összes halálos ítéleteket a bűnügyi iratokkal együtt további intézkedés végett a hadseregfőparancsnoksághoz kell felterjeszteni.

*A felterjesztés alkalmával úgy az ítélőbíróság, mint az illetékes parancsnok véleményes jelentést tegyenek arról, vajjon a halálbüntetés végrehajtandó-e avagy az elítélt a halálbüntetésnek kegyelemből való elengedésére méltó –e.”*⁹⁰

A rendelet alapján világossá válik, hogy a hadifoglyok ellen hozott halálos ítéleteket minden körülmény között fel kellett terjeszteni a hadseregfőparancsnoksághoz megerősítésre, valamint az ügy megvizsgálására, s a halálos ítéletről a végső döntést a hadseregfőparancsnokságnak kellett meghoznia, amely felmenthete, s szabadon is bocsáthatta az elítéltet. Így ez a fenyítési mód a rendkívül körülményes jellege miatt feltehetőleg nem, vagy csak alig lett alkalmazva. Bihar vármegyében ilyen fenyítéssel nem is találkozunk, míg az elzárással és a szigorított börttel igen. Mindkettőt főleg szökevények esetében, illetve munkamegtagadáskor alkalmazták, de kisebb törvénysértés – például lopás⁹¹ – esetén is büntettek elzárással.⁹²

A fenyítésről és annak okáról példaként mindenképp érdemes megemlíteni a M. kir. VIII. sz. csendőrkörület jelentését, amely a következőképpen szól:

„Jelentem, hogy Reszics Pál [sic!], 20 éves, görögkeleti nőtlen, Szerbia, kazonteri [?] illetőségű a cs. és kir. braunauai (:Cseh ország:) fogoly táborból Berettyószéplak községben Galvér Mihály rom. kath plébánoshoz mezei munka végzésére kiadott, internált szerb hadifoglyott [sic!], azért mert Simai András 60 év körüli öreg embert (:Galvér plébánosnál kocsis:) közöttük

⁸⁶ ĐUKOVIĆ 2002. 102.

⁸⁷ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) IN, 1918. október 16. Nagyvárád

⁸⁸ HIM HL 1. VH. 4349. Rév, 1918 szeptember 17. Élesdvidéki kőbánya és mészégető részvénytársaság

⁸⁹ HIM HL 1. VH. 4410. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat)

⁹⁰ HIM HL 1. VH. 4410. d. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat)

⁹¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1011/918 sz. 394. 1918. július 15. I. N.

⁹² HIM HL 1. VH 4348. d. 596/1918. 462. old. M. kir. VIII. számú csendőrkörület Reszics Pál szerb hadi fogoly megfenyítését jelenti: A m. kir. csendőr szárny parancsnokságnak. 1918. július 4. (Berettyószéplakról Nagyváraadra); HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) I. N. 1918. október 16. Nagyvárád.

történt pár szóváltásból folyólag megfogta a földre teperte és „no kutya magyar” kijelentést használta, folyó hó 1-jén 4 napi azaz négy napi szigorú fogsággal fenytettem meg.

A fenyítés folyó hó 1[-]jén 8h de. kezdődött és a mai napon 8h de telt le, mely fenyítés itt a község házánál arra alkalmas községi fogdába hajtattott végre. A fenyítés kiszabása Hajnal Bertalan fogoly ör, ki egyúttal mint tolmács is, és Vigh Péter esküdt jelenlétében szabott ki és hogy az miért történt az, az itt Berettyószéplakon levő összes hadifoglyoknak megmagyaráztattott.”⁹³

Bihar vármegyében két esetben erőszakos halálról is értesülünk. Dragutin Markovits⁹⁴[sic!] és Markovics Varier⁹⁵ [sic!] szerb hadifoglyok halálesetéről van szó, azonban egyikük esetében sincs információnk a haláleset bekövetkeztének körülményeiről. A Markovics Variernek nevezett fogoly esetében fennmaradt számunkra a halottvizsgálati bizonyítvány is, amelynek áttanulmányozása bebizonyítja, hogy minden olyan haláleset, amelyet nem a hadseregőparancsnokság rendelt el, vagy esetleg erőszakos halálról van szó, mindez komoly kivizsgálás és nyomozás tárgyát is képezte. Emellett a halottvizsgálati bizonyítványból, mint alább látható, gyakran kinyerhetők a hadifogolyra vonatkozó főbb adatok, amelyek a jelentéseket és hadifogoly összeírásokat vizsgálva valószínűleg a homályban maradnának.⁹⁶

Sorszám	Halottvizsgálati bizonyítvány ⁹⁷	
1.	A meghalt vezeték és keresztnéve mellékneve és családi állapota	Markovics Varier [sic!]
2.	A meghalt állása vagy foglalkozása	szerb fogoly
3.	Lakása	alssachi hadifogolytáborból
4.	Születéshelye	Stojnic, (Kragujevac)
5.	Kora	25
6.	Vallása	Gör. Kelet
7.	A halál oka	Erőszakos halál
8.	A kór neve	[olvashatatlan]
9.	A gyógykezelő orvos neve	[olvashatatlan]
10.	A halál napja és órája	918 február hó vége
11.	Az idő, melyben a halott eltemetendő	918 február hó
12.	Észrevételek	

⁹³ HIM HL 1. VH 4348. d. 596/1918. 462. old. M. kir. VIII. számú csendőrkörlet Reszics Pál szerb hadi fogoly megfenytését jelenti: A m. kir. csendőr szárny parancsnokságnak. 1918. július 4. (Berettyószéplakról Nagyváradra)

⁹⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. 985/1918 Albis község eljárósága a nagyváradi hadifogoly ügyeleti tisztnek

⁹⁵ HIM HL 1. VH. 4348. d. I. N. D. N. Halottvizsgálati bizonyítvány

⁹⁶ HIM HL 1. VH. 4348. d. I. N. D. N. Halottvizsgálati bizonyítvány

⁹⁷ Uo.

KÜLÖNÖS TÖRTÉNETEK

Bihar vármegye szerb hadifoglyainak történetét a források tanúságai alapján egy olyan kirakóshoz hasonlíthatjuk, amely részei egyrészt az emberi találegonyságból, valamint a melléjük kivezényelt örök mulasztásaiból tevődnek össze, s a kirakós megfejtésével pedig a történelem eme szakaszának fehér foltjai lassan színt nyernek.

Bihar vármegye szerb hadifoglyaival foglalkozva számos ellentmondásos és olykor szinte fel-foghatatlan esettel találkozhatunk. Az első és legáltalánosabb országos probléma a foglyok őrizet nélküli vasúti szállítása. Erről számos rendelet tanúskodik, hiszen a Csanád vármegyében is ismert probléma, miszerint *munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek*⁹⁸ a Felföldön is ismert volt.⁹⁹ A probléma súlyosságát mutatja, hogy a helyzet 1917 tavaszán továbbra is fennállt, mivel a Csanád vármegyére vonatkozó körrendeletet 1917 márciusában változatlanul továbbították a MÁV szolgálati főnökeinek.¹⁰⁰ Mindez arra enged következtetni, hogy az ország keleti részein is hasonló állapotok uralkodtak, ugyanakkor konkrét, a vármegyére vonatkozó ilyen jellegű forrás még nem került elő.

Mindenképp érdemes röviden visszatérni a hadifoglyok szökésének kérdéskörére is, hiszen nagyon gyakran előfordult, hogy „*a hadifoglyok szökését élelemmel és a fogolynak adott utbaigazításokkal támogatták*.”¹⁰¹ Ami ennél is érdekesebb, olykor a munkaadók is segédkeztek a hadifoglyok szökésében. Ennek okai ezidáig ismeretlenek, bár a válasz talán a munkaadók eladósodásában rejlik, akik így kívántak enyhíteni anyagi helyzetükön. Az ottományi Geszti Miklósnál dolgozó bognár szerb hadifogoly esete is elgondolkodtató. Az örkiséret jelentése a következőről számolt be:

„Jelentem, hogy a Geszti Miklósnál levő bognár-szerb hadifogoly beszállítható nem volt, mert akkor reggelen mikor szállítani kellett volna megszökött. Saját véleményem az, hogy Geszti Miklós gazda hozzájárult annak szökéséhez, mert midőn a beszállítást megelőző napon a fogolyőr a gazdasági munkabizottság írásos rendeletét felmutatta Geszti Miklósné a következő szavakat használta: „Lófasz a seggibe aki azt írta.” Ennek megtorlását a tekintetes munkabizottság nagybecsű belátására bízom.”¹⁰²

Eszerint mind Geszti Miklós, úgy Geszti Miklósné is hozzájárultak a fogoly szökéséhez, talán abban bízva, hogy mivel így a foglyot elvonni nem tudják tőlük, az rövidesen visszatérhet hozzájuk dolgozni.

A másik, sokkal érdekesebb probléma gyakran a hadifogolymunkások elszállásolását követően merült fel. A hadvezetés ugyan a kellemetlen helyzetek elkerülése végett igyekezett a foglyokat a cselédektől és munkásoktól elkülönítve elszállásolni, viszont bármit is tett, lehetetlennek bizonyult a hadifoglyok és a civil lakosság érintkezésének megakadályozása. Ennek egy hangsúlyos következménye lett: esetenként szerelmi szálak is szövődtek. A probléma országos előfordulását támasztja alá egy 1916. január 8-án, a közerkölcsök megóvása érdekében kiadott újabb rendelet is:

⁹⁸ MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.

⁹⁹ HIM HL 1. VH. 4406. d. 24276/Hf Magyar királyi államvasutak Üzletvezetőség Miskolcz 24276/Hf.; Magyar Királyi Államvasutak Üzletvezetősége Arad 1851/1915. Hf. sz. /:Hadifoglyok kísérők nélkül nem szállíthatók:/

¹⁰⁰ HIM HL 1. VH. 4406. d. 2778/III szám H.F.

¹⁰¹ Hadifoglyok szökésének támogatása. *Makói Független Újság* 6 (1915/2) 3.

¹⁰² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. Ottomány, 1918. évi aug. hó 10.

„Egyes hadifoglyoknak egyes tanyákon való elhelyezése és egyes helységeken, kisebb csoportokban való elszállásolása helyenként igen visszás állapotokra vezetett. Különösen olyan estek fordultak elő, amelyeknél a korlátok-amelyek a lakosság és ellenségeink hadifogoly katonái közötti érintkezésben nemcsak hazafias kötelességből, hanem az erkölcs és tisztesség szempontjából is betartandók lettek volna-teljesen figyelmen kívül hagyattak...”¹⁰³

Bihar vármegyében az említett esetek az emberi természet találékonyágánál fogva, szinte hihetetlen dimenziókat öltöttek. Három „*hihetetlen*” történetről mindenképp meg kell emlékeznünk: az egyik Ristić Milan,¹⁰⁴ a másik Živij Tanasić,¹⁰⁵ a harmadik pedig Karanas Žarko¹⁰⁶ esete.

Ristić Milan 1917. november 13-án érkezett munkaadójához, Popa Mihályhoz Vaskohra, s nyárig, egészen az 1918. július 15-én bekövetkezett szökéséig ott is dolgozott. A helyzet eddig a szokásosan zajlott, megtörtént a szökés bejelentése, valamint megkezdődött a fogoly előkerítése is, de ami érdekessé teszi a helyzetet, hogy a munkaadó a szökés bejelentése mellett a fogoly valószínűleges hollétééről is beszámolt:

„... a szökevény valószínűleg Nagyváradon egy a Kert utcában levő bodegában bujkál, a melyet Guttman Ignác helybeli vendéglős egy Miczi nevű kitartottjának vett meg; miután biztos értesüléseim vannak, hogy nevezett vendéglős több ízben csalogatta magához hadifoglyomat...”¹⁰⁷ A fogoly a feljelentés ellenére egyelőre nem került elő, majd Ristić Milan „10-12 napra reá... beállított vaskóhra [sic!] mint Guttman Ignácznak kiosztott hadifogoly”.¹⁰⁸

Hatalmas botrányt keltett az ügy, így nem meglepő, hogy feszített tempóban megkezdődött az ügy kivizsgálása is. Ennek első lépése a jegyzőkönyv felvétele volt. A helyzet itt válik érdekessé: Guttman Ignác elismerte, hogy a nála lévő hadifogoly szállítási igazolvánnyal nem rendelkezik, s nem is lett hozzá kivezényelve, ami azt jelenti, hogy nagy valószínűséggel magához csalta a fogolymunkást. Guttman Ignác a fogollyal történő találkozást, valamint a foglalkoztatásának a körülményeit a következőképpen vázolta fel:

„Risztics hadifogollyal Nagyváradon, az utcán találkoztam, kit a munkabizottságtól kértem... hogy részemre adják ki. Stiaszy azt felelte így nem lehet hozzam előbb be a másikat, addig ez a fogoly valahol tartozkodjon. Tudtomon kívül tartozkodott a Mici nevezetű volt üzletemben. Tény hogy sürgőnyt kaptam... hogy jöjjen be a fogoly ügyben rendezni. Én az esperest kértem nem e van ellene ha Vaskora hozzam. Én másnap a rendőrségre bementem és a rendőrségen nekem délután 3 órakor egy névleg ismeretlen rendőrkapitány egy aláírásom után a foglyot kiadta.”¹⁰⁹

¹⁰³ MAJOR 2017.)

¹⁰⁴ Valódi nevén Živković Mihajlo

¹⁰⁵ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám)

¹⁰⁶ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

¹⁰⁷ HIM HL 1. VH. 4348. d. I. N. Tekintetes Jancsovics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. Jegyzőkönyv (kézirat) Jegyzőkönyv felvettett Vaskon 1918. augusztus hó 19-én. Guttman Ignác 1864 év szül ... vendéglős vaskoi lakossal Decsán Adrián főesperes feljelentésére.

A fogoly erre másképp emlékezett:

„Nagyváradon találkoztam Guttman úrral ki engem a lakására vitt és ott négy napig Mici nevű kasszír nőjénél tartott, majd midőn a rendőrség befogott és becsukott, Guttman úr kihozott a fogdából felvitt egy rendőrtiszt elé ki engem így fogadott. „Itt van Milán Guttman úr a gazda elmehetsz.” Erre engem Guttman úr Vaskohra elhozott.”¹¹⁰

A két tanúvallomás, valamint a vaskohi csendőrőrs nyilatkozata szerint a tényállást röviden a következőképpen lehetne magyarázni:

Ristić Milan szerb hadifogoly, ki Popa Mihályhoz lett kiadva munkára, 1918. július 15-én megszökött, s Nagyváradra ment, ahol találkozott Guttman Ignáccal, aki Vaskohra vitte, s négy napig Mici nevű pénztárosánál rejtegette, amíg az esperes feljelentésére a rendőrség el nem vitte. Ekkor Guttman Ignác elment érte, feltehetőleg megvesztegetett egy rendőrtisztet, aki ezt követően aláírásával igazolta, hogy a fogoly Guttman Ignácé, s az így került Vaskohra. A vallatást követően a foglyot a csendőrőrsre további intézkedés végett bekísérték.

Živij Tanasić esete is első olvasásra szokatlanak tűnhet, de a hátszág zavaros mindennapjait mutatja be. Alpár községben Živij Tanasić szerb hadifoglyot a vallomást tevő járőr szállítási igazolvány nélkül találta, ezért igazolásra szólította fel, s a fogoly előadta, hogy ő Malán Illésné, született Gogye Mariánál dolgozik. Ennek következtében Gogye Mária is ki lett hallgatva, aki a következőket állította:

„Zsivij Tanaszics szerb foglyot szállítási igazolvány nélkül tartja, mert úgy fogta csak fel 8 hónappal ezelőtt, mert az valahonnan megszökött nála szállítási igazolványa nincs. Egyben előadta, hogy ő már ezen szerb fogolynak mondta, hogy keressen magának más helyet, mert neki nem kell, de az neki azt mondta, hogy el nem megy, sőt, ha elviteti bárhol lesz idejön és házát felgyújtja, ő egy magányos asszony és fél tőle.”¹¹¹

A harmadik fogoly, Karanas Žarko esete a legérdekesebb, aki 1916-ban, több társával a fogyvásárhelyi Sternberg Lázár cégéhez lett ipari munkára kiadva. Innen Stern Vilmos, a cég megbízottja tovább adta Mihály Mór fogyvásárhelyi lakosnak csépsz munkák elvégzésére. Žarko itt ismerkedett meg a szomszédban lakó Rusznyák Istvánnéval,¹¹² akivel szerelmi viszonyba kezdett. Hogy a helyzet érdekesebb legyen Žarko, Rusznyák Istvánné szüleihez járt étkezni, akik azonban idővel rájöttek a viszonyra. Ekkor Žarko és a szeretője kisebb kitérőt téve Váradalparra mentek, ahol a hadifogoly Izsák Jakabhoz szegődött munkába, – mindezt hivatalos papírok nélkül – s szeretőjével Pável Rár [sic!] házában megtelepedve folytatta a faluban a csépsz munkát.¹¹³ Mindezekről tanúvallomásokból szereztünk tudomást, s a lefolytatott eljárásnak köszönhetően Žarko álláspontját is megismerjük:

„Káránász Zsárku [sic!] szerb hadifogoly előadta hogy 1916. évben azért hagyta el Sternberg cég munkaadóját, mivel azt munka adója megengedte, hogy Mihály Mórnál lakjon és dolgozzon, Rusznyák Istvánnéval pedig azért folytatott szerelmi viszonyt, mivel tudása volt arról, hogy nevezett nő a háború előtt sem lakott a férjével és azt hangsúlyozza, hogy a

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám)

¹¹² Született Kimpán Katalin.

¹¹³ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

*háború befejezése után nőül szándékozik venni, váradalpártra pedig azért ment lakni, mivel legelőbbi munkaadójukhoz Sternberg céghez ment, s onnan elutasították.*¹¹⁴

Ezt követően a foglyot bevonták és visszazállították a hadifogolytáborba.¹¹⁵

ÚJ ÁLLAMPOLGÁROK

Az első világháború mind a politikai, úgy a társadalmi életre is olykor váratlan következményekkel járt. Ennek jeles példája Drobnjak Milisav [sic!] szerb hadifogoly esete, aki 1918 májusában m. kir. Belügyminisztériumhoz folyamodott magyar állampolgárság megszerzése végett. A kérvény a következőképpen hangzik:

„... kegyeskedjék közben járni és részemre kieszközölni, hogy én Magyarországon, mint magyar honos végleg letelepedhessek, itt megnősülhessek és így jövőmet e hazában megalapíthassam.

Van szerencsém egyszersmind a következő adatokat bejelenteni:

1892. évben születtem Szerbiában Belgrád melletti: Novoseloban, – Drobnják Zsivan [sic!] és Stefanovics Angelina [sic!] szülőktől, akik életben vannak, s akinnél a háború alatt elhalt feleségem: Todorovics Mileniától [sic!] született Zsárkó gyermekem van elhelyezve, aki jelenleg 6 éves.

*Már 2 és fél éve Biharvármegye nagyszalontai járásának Méhkerék községében, mint gazdasági munkás vagyok alkalmazva Rokszin Miklós birtokosnál, ahová 1916. év májusban B. 752 szám alatt T. cím által lettem vezényelve. Már annyira megszoktam itt, hogy többé Szerbiába nem akarok visszamenni, miután azon országhoz semmi nem fűz tekintve, feleségem is elhalt mióta itt vagyok és találva itt magamnak alkalmas feleségnek valót is, itt akarok letelepedni. Kérelmem megújítása mellett vagyok Méhkeréken 1918. aug. 25-én.*¹¹⁶

Hogy ez nem egyedi eset volt, a nagyszalontai Nagy József főbírónál dolgozó Gyorgyevics Trifun [sic!] szerb hadifogoly kérvénye is alátámasztja. Ő ugyan nem kért magyar állampolgárságot, viszont házassági engedély kiadása, valamint szabadon bocsájtás miatt jelentkezett a hadifogolyügyeleti tisztnek: *„kérem vagy könnyebb életet biztosítani, vagy pedig megengedni nekem szabad életet, mint egy magyar polgárnak és mint olyan engedelmességni fogok a magyar törvénynek.*¹¹⁷

Sajnos, az említett két hadifogoly későbbi életére vonatkozó forrásokkal nem rendelkezünk, az utolsó, amit biztosan megállapíthatunk, hogy Drobnjak Milisav kérelme a *„táborból azon értesítéssel jött vissza, hogy az a cs. és kir. hadügyminiszterium Abt. 10/kgf. No. 28130 rendelete értelmében csak a békekötés után tárgyalható.*¹¹⁸

¹¹⁴ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ HIM HL 1. VH. 4349. d. 4763/918 Tekintetes Parancsnokság! Méhkerék, 1918. augusztus 25.

¹¹⁷ HIM HL 1. VH. 4349. d. 4850 Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

¹¹⁸ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1247/918 Hfüt szám. Biharvármegye Munkabizottságához Beosztott Hadifogoly Ügyeleti Tiszt

ÖSSZEGRZÉS

Tanulmányomban láthattuk, hogy a fogságba esést követő ügyintézés a felkészületlenség miatt mindig kaotikus keretek között zajlott, aminek gyakran halállal végződő következményei is lettek. Ugyanakkor az is egyértelműen megmutatkozott, hogy a háború elhúzódásával a hadifoglyok szerepe felértékelődött, hiszen nélkülük a Monarchia gazdasága a háború súlya és a komoly munkaerőhiány következtében már 1916 nyarára összeroppanhatott volna. Ezért a Monarchia már 1915-ben a hadifoglyokat is bevonta a gazdaságába, ami stabilizáló hatást eredményezett. A tanulmányom foglalkozik a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrehozásával, s az ezáltal megteremtett részleges centralizációval, s annak eredményeivel is. Ez tette lehetővé számomra a hadifoglymunkások mindennapjainak a tanulmányozását, hiszen a hadifoglyügyeleti tiszthez befutó jelentésekből tudjuk nyomon követni az ország területén működő hadifoglymunkássztagok életkörülményeit, és mindennapjait.

A szerb hadifoglyok megérkezése Bihar vármegyébe 1915 nyarára, az aratási időszakra tehető. A hadifoglyok főleg mezőgazdasági munkát végeztek, bár az iparban történő foglalkoztatásuk is igen gyakori volt.

A tanulmányom ismerteti a szerb hadifoglyok elszállásolásának a körülményeit, valamint az általános bánásmódot is. Egyértelműen kiderül, hogy az 1914-15-ös kritikus helyzetet követően a hadifoglyoknak kijelölt szálláshelyek minősége javuló tendenciát mutatott. Az is elmondható, hogy a Monarchia hatóságai igyekeztek az alapvető megélhetési szükségleteket biztosítani hadifoglyaiknak, így a szerbeknek is, emellett pedig a büntetések körét is egyre csak szűkítették. Ez abban is megmutatkozott, hogy az ételmegvonás és kikötözés, valamint gúzsbakötés büntetését a katonai parancsnokságok 1917-ben eltörölték, s ezt szinte mindenhol igyekeztek betartani. Bihar vármegyében is csak egy alkalommal olvashatunk róla.

A szerb hadifoglyok kapcsán komoly gondot jelentettek a szökések, amik esetenként bánatalmazás következtében fordultak elő. A szökéseket a források alapján 1918-tól tudjuk csak nyomon követni, de így is következtetni tudunk a szökések okaira. A legfontosabb, hogy az 1918-ban megszökött, majd elkapott hadifoglyok végállomása már nem a kibocsátó hadifoglytábor, hanem a korábbi munkahely lett, a büntetések pedig elmaradtak, így a szökéseknek nem volt komoly tétje. Emellett említésre méltó, hogy egyes szerb hadifoglyok körében egyre jobb döntésnek tűnt az állampolgárság, valamint a házasság kérvényezése is, ami a magyarországi jobb életszínvonalról tájékozathat bennünket.

Végezetül megállapítható, hogy a szerb hadifoglyok helyzete a többi hadifogly helyzetével szinte teljesen azonos volt, hiszen a Monarchia az esetek többségében nemzetiségi megkülönböztetés nélkül bánt foglyaival, s ezért is van az, hogy a jelentésekben is csak ritkán fordul elő a szerbek és más nemzetiségek kiemelése. Emellett a birodalom hadifoglybánásmódjával kapcsolatban megállapítható, hogy a nyugati viszonyokhoz képest, nem voltak nagyobb különbségek, s azon foglyok többsége, akik kiheverték a kezdeti járványokat, a háború végén hazaérhettek.

1918 nyarának végére, a fegyverszünet megkötése előtt már megközelítőleg 30.000 hadifoglyot vontak ki a munkabizottságok alól, s az események inntól kezdve gyors fordulatot vettek. 1918 októberében az antant csapatok elérték a Dunát, aminek következtében a Monarchia november 3-án rákényszerült a fegyverszünet megkötésére. Ennek eredményeként a győztes

hatalmak követelték a Monarchiában fogságban tartott hadifoglyok azonnali hazabocsátását, s így a tanácsköztársaság kikiáltásakor a hadifoglyok nagy része már elhagyta Magyarország területét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szakirodalom

DENDA, DALIBOR (2015): Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu. In: *Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile*. Beograd, Istorijski institut – institut za strategijska istraživanja. 17–37.

ĐUKOVIĆ, ISIDOR (2002): *Nadmeder: Austrougarski logor za srbe 1914–1918*. Beograd, Signature.

GÁL JÓZSEF (1987): Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.

HATOS PÁL (2018): *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó.

MORITZ, VERENA (2014): The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire. In *1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter – Karhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel. New Orleans (Louisiana, USA), University of New Orleans Press. 233–248.

MUJACSICS LEVENTE (2004): Bihar vármegye gazdasága Trianon előtt. In *Bihari Diéta V*. Szerk.: Matolcsi Lajos. Berettyóújfalu: K[iadó] I[smeretlen]. 24–34.

RAUCHENSTEINER, MANFRIED (2013): *Der Erste Weltkrieg und das ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar.

Internetes szakirodalom

Amikor a falevelek tényleg lehullottak. *Múlt Kor* 2008. 11. 11. https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak.

BLASSZAUER RÓBERT (2002): Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In: *Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. Szerk.: Lenkefi Ferenc. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár. <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> Letöltve: 2018. december 21.

MAJOR ZÉNÓ (2017): *Adalékok az orosz hadifoglyok bajai történetéhez*. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-04t-1.html Letöltve: 2017. április 21.

MIKLÓS TAMÁS (2012): Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn. *Nagy Háború Blog* http://m.cdn.blog.hu/na/nagyaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf

Tavaszi Hajnal: Nyomdász hírlaptulajdonosok, hírlapíró nyomdatulajdonosok: 2/4. http://epa.oszk.hu/00100/00181/00110/EPA00181_varad_2015_05_1542_2.htm

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 282–296.; 581–590.; 827–831.

1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915, 244–245.

19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1244–1249.

24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1249–1254.

550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye IV*, 2441–2446.

19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1244–1249.; 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1249–1254.

102.831/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1532.

2.856/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1531.

7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) In: *Belügyi Közlöny* 20 (1915/33) 661.

Sajtóanyag

A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanádvármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár

HIM HL 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifoglyügyeleti tiszt, 4348. doboz.

HIM HL 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifoglyügyeleti tiszt, 4349. doboz.

HIM HL 1. VH. Ellenség hadifoglyai, 4406. doboz.

HIM HL 1. VH. Hadifogly ügyek, 4410. doboz.

Makói levéltár

MNL CSML ML V. 72. C. 807. d. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Makó Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok.